

EKOLOGIK XAVF-HATAR OROL DENGIZI

Ro‘zmetov Doniyor

Urganch davlat pedagogika inistituti. Filiologiya va tarix fakulteti Milliy
g‘oya, ma‘naviyat asoslari va huquq ta‘limi yo‘nalish talabasi

Samonova Shaxlo

Ilmiy rahbar:

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola orqali siz Orol dengizi haqida ma‘lumot Orol dengiziga bo‘layotgan tahdid va yechimni tajribalar olimlar olib borgan tadqiqotlar orqali olishingiz mumkin.

ABSTRACT

Through this article, you can get information about the Aral Sea, threats and solutions to the Aral Sea through research conducted by experienced scientists

Kalit so‘zlar: Orol dengizi, navigatsiya mavsumi, A. I. Butakov, erkratsion maqsadlarda, ekologik ahvol, epidemiyalogik ahvol, O‘lik dengiz, Orol fojeasi.

Orol dengizi — O‘rta Osiyodagi eng kata berk ko‘l. Ma‘muriy jihatdan Orol dengizining yarmidan ko‘proq janubi g‘arbiy qismi O‘zbekiston, shimoli-sharqiy qismi Qozog‘iston hududida joylashgan. O‘tgan asrning 60-yillarigacha Orol dengizi maydoni orollari bilan o‘rtacha 68,0 ming km² ni tashkil etgan. Kattaligi jihatidan dunyoda to‘rtinchi (Kaspiy dengizi, Amerikadagi Yuqori ko‘l va Afrikadagi Viktoriya ko‘lidan keyin), Yevrosiyo materigida (Kaspiydan keyin) ikkinchi o‘rinda edi.

Dengiz shimolisharqdan janubi-g‘arbga cho‘zilgan, uzligi 428 km, eng keng joyi 235 km (45° shahrik.) bo‘lgan. Havzasining maydoni 690 ming km², suvining hajmi 1000 km³, o‘rtacha chuqurligi 16,5 m atrofida o‘zgarib turgan. Havzasining kattaligi uchun dengiz deb atalgan. Orol dengizida juda ko‘p yarim orol va qo‘ltiqlar bo‘lgan. Amudaryo bilan Sirdaryo quyiladigan joylarida Ajiboy, Tolloq, Jiltirbas qo‘ltiqlari, Qulonli va Mo‘ynoq yirik yarim orollari bo‘lgan ko‘lning sayoz joylari uning janubiy, janubi-sharqiy va sharqiy qismlariga to‘g‘ri kelgan.

Dengiz cho‘l zonasida joylashganidan uning yuzasidan har yili 1 m qalinlikdagi suv bug‘lanadi. Bu esa keyingi davrda dengizga daryolar olib kelgan suv, yog‘in va yer osti suvlaridan ortiqdir.

Orol dengizida suv sathining yil davomida o‘zgarib turishi Amudaryo va Sirdaryoning bahor-yoz paytlarida toshishi bilan bog‘liq. Bahorgi yomg‘irdan ham dengiz sathi ko‘tariladi. Suv sathining yil davomida o‘zgarish amplitudasi urtacha 25 sm ga teng bo‘lgan. Suvining sho‘rligi o‘rtacha 10-11%. Suvdagi tuzlarning ko‘p qismini osh tuzi va sulfatli magniy tuzi tashkil etgan. Kimyoviy tarkibiga ko‘ra, suvi

Kaspiy dengizi suviga o'xshash. Orol dengizi suvining tarkibidagi tuz 11 mlrd. tonnaga yaqin deb baholangan.

Dengiz suvi, ayniqsa, markaziy qismida juda tiniq. Suvi, xususan, qishda tiniq bo'ladi. Yoz oylarida ham 24 m chuqurlikkacha dengizning tubi ko'rinadi. Suvining rangi ko'pgina qismida ko'k, qirg'oklariga yaqini ko'kimtir tusda. Amudaryo bilan Sirdaryoning quyilish joyida suvi loyqa. Dengiz dekabr o'rtalaridan mart oxirigacha muzlaydi. Yozda suvning yuqori qismidagi temperaturasi 27° ga yetadi. Chuqurlik ortishi bilan temperatura tez pasayadi. Yozda 1 m chuqurlikda temperatura 8° ga o'zgaradi. Dengiz ustida havoning urtacha temperaturasi yozda $24-26^{\circ}$, qishda -7° , $-13,5^{\circ}$. Orol dengizi sazan, cho'rtan, so'v'yan, sudak, oqchavoq, laqqa, taran (leshch), pilmay Orol dengizining kosmosdan olingan surati (2002-yil).

Dengizda navigatsiya mavsumi 7 oy davom etgan. Orol dengizi atrofida aholi kam bo'lgan. Aholi, asosan, baliqchilik bilan va, qisman, chorvachilik va sabzavot-polizchilik bilan shug'ullangan.

Orol dengizini birinchi marta A. I. Butakov 1848-1849 - yillarda tadqiq etgan va xaritaga tushirgan.

Sarflanish, ya'ni chiqim esa, asosan, bug'lanishdan iborat bo'lib, shu davrda o'rtacha $66,1 \text{ km}^3$ ni tashkil etgan. Shu davr ichida suv balansida salbiy farq qayd etilgan: dengiz har yili 1 km^3 dan, 1911-1960-yillar davomida 50 km^3 hajmdagi suvni yo'qotgan.

Hozirgi kunda Orol dengizi 3 bo'lakka bo'lingan: birinchisi — kichik va sayoz shimoliy qismi (sho'rliqi $-8-13 \text{ g/l}$); ikkinchisi - nisbatan kattaroq maydonga ega bo'lgan va sayoz sharqiy qismi (sho'rliqi $-69-72 \text{ g/l}$); uchinchisi – eng chuqur hisoblangan g'arbiy qismi (sho'rliqi $-68-69 \text{ g/l}$). 2007-yilga kelib, Orol dengizi maydoni 50 yil avvalgiga nisbatan 90 % qismini yo'qotib, uchta alohida ko'lga aylandi.

Mahalliy iqlim o'zgardi; yoz issiqroq, qish esa quruq va sovuqroq bo'la boshladi. 2010-yil ma'lumotlariga ko'ra Orol dengizi maydoni $13,900 \text{ km}^2$ dir. 1996-yil yanvarida O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston o'rtasida Orol dengizi ekologik holatini yaxshilashga doir shartnoma imzolandi.

Orol dengizi ilgari vaqtda dunyodagi eng katta ichki dengizlardan biri hisoblanib, unda baliqchilik, ovchilik, transport va erkratsion maqsadlarda foydalanilar edi. Dengiz suv rejimini unga quyiladigan Amudaryo, Sirdaryo, er osti suvlari Orol dengizining ekologik ahvoli hamda atmosfera yonilg'ilari tushishi va yuzadan suvning bug'lanishi tashkil etadi.

Hozirgi kunda dengiz sathining pasayishi yiliga 80 -110 sm tashkil etmoqda. Qirg'oq chizig'i 60 – 80 km pasayib, ochilib qolgan erlar 23 ming km^2 tashkil etadi. Amudaryo va Sirdaryoning kuyi oqimlarida suvning sifati yomonlashadi hamda ichish uchun yaroqsiz bo'lib qoladi

Ochilib qolgan 1 mln ga maydon yuzasi mayda tuz zarrachalari bilan qoplanib yangi shakldagi qum qoplamlarini hosil qiladi.

Dastlabki ma'lumotlarga karaganda yiliga atmosferaga 100-150 mln. tonnagacha chang - tuzon kutarilishi mumkin. Dengiz tubidan kutarilganchang - tuz tuzoni atmosfera ifloslanishi 5 % ham ortib yubormoqda Chang - tuzonlarning atmosferaga kutarilishi 1-marta 1875-yili kosmosdan ko'zatilgan. Chang - to'zon uzunligi - 400 km, eni esa 40 km bo'lib, radiusi 300 km tashkil etadi.

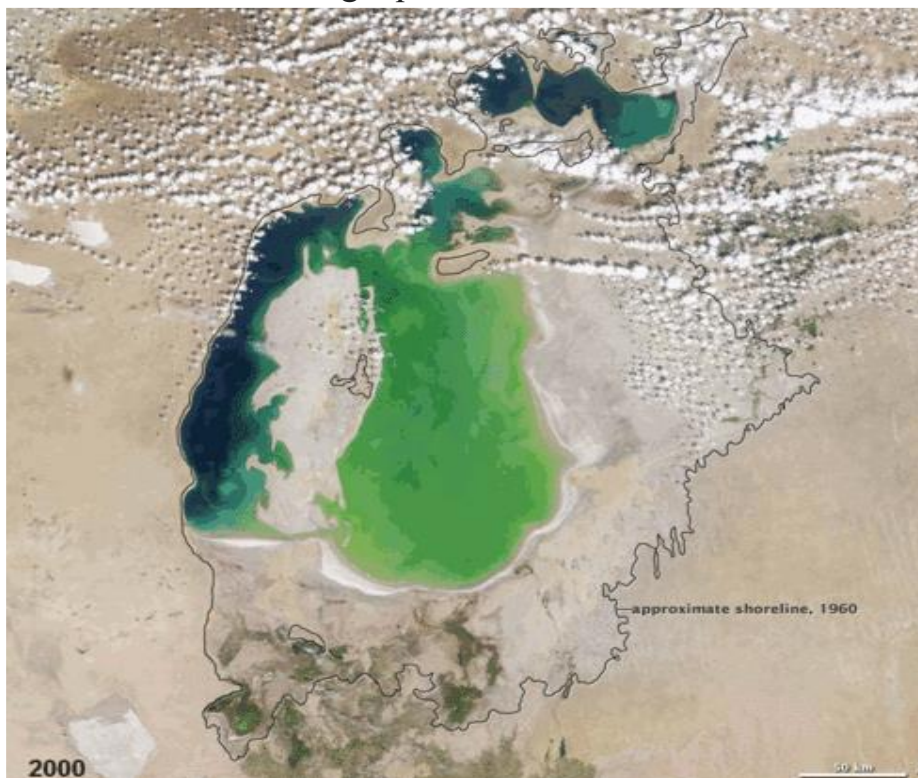
Tuzlarning yer yuzasida yogilishi natijasida paxtaning hosildorligi 5 - 15% sholining esa 3-6 % pasayib ketdi.

Tuproq-larning shurlanishi hisobiga kishlk xo'jalik maxsulotlari hosili O'zbekistonda -30 %, Turkmanistonda 40 %, Qozog'istonda -33 %,

Tojikistonda -1990 Qirg'izistonda - 20 % pasayib ketdi. Orol bo'yining sanitar - epidemiologik ahvoli nixoyatda ogir aholi markaz-lashtirilgan suv bilan ta'minlash 29-67 % ni tashkil etadi. Aholini yarmi ifloslangan ochiqsuv havzalaridan foydalaniladi.

Dengiz hozirda "o'lik dengiz" deb hisoblanmoqda. Dengizning qurigan sohillaridagi to'planib qolgan erdagi tuzlar shamol esganda changlar bilan aralashib, inson salomatligiga jiddiy xavf tug'diradi.

Orol dengizi va Orol bo'yi hududi ma'muriy jihatdan O'zbekiston (Qoraqalpog'iston) va Qozog'iston hududida joylashgan. Orol dengizining yarmidan ko'proq qismi O'zbekiston hududiga qarashli.

Orol dengizining 2000—2010-yillardagi ko'rinishi

Dengiz choʻl mintaqasida joylashganidan uning yuzasidan har yili 1 m qalinlikdagi suv bugʻlangan. 1911-1960-yillar davomida Orol dengiziga daryolardan yogʻin bilan birga bir yilda, oʻrtacha 65 kub, km suv kelib turgan; suv yuzasidan esa 66,10 kub, km suv bugʻlangan. Shunday qilib, har yili dengiz 1 kub km 50 yil davomida esa 50 kub, km suvni yoʻqotgan. Hozirgi kunda dengiz chuqurligining kamayishi yiliga 80-110 sm ni tashkil etadi. „Orol fojiasi“ deb atalgan global ekologik halokatni paydo qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI: (REFERENCES)

- 1.Ushbu maqola Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi maʼlumotlaridan foydalanilgan.
- 2.[Orol dengizining ekologik ahvoli (<http://uz.ref.uz/download.php?id=9932>)]